

ПОНЯТТЯ «ОТЧИЗНА» В УКРАЇНСЬКИХ ПРОПОВІДЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

В історії політичної культури вагомого значення надають часові появи та контекстові функціонування певних ключових понять, зміст яких міг згодом зазнати кардинальних змін. До таких належить віднести й поняття Батьківщина/Вітчизна/Отчизна, яке в новітньому слововжитку асоціюється із патріотичними принципами, спонуками та вчинками. Тим часом слово «отчизна» (саме так звучить відповідник латинського «*patria*» в українській лексиці XVII ст.) далеко не відразу набуло такого значення, а його еволюція від «отчизни» в сенсі спадкових володінь до «отчизни» як віртуальної колективної власності/цінності є свідченням поступового формування патріотизму в свідомості політичного народу.

У цій статті мова піде про смислові варіації поняття «отчизна», притаманні текстам православних ієрархів Київської митрополії середини – другої половини XVII ст. Дослідженню смислових полів цього поняття у політичному дискурсі ранньомодерної України присвячено чимало праць¹, проте словництво політиків і церковних діячів далеко не завжди збігалось, а, за спостереженням Наталії Яковенко, у Гетьманаті відрізнялися ще й погляди козацької та церковної еліти на «історичне» минуле та майбутнє власної держави².

¹ Назву тільки деякі з них: Когут З. *Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі* // *Гадяцька унія 1658 року* / Ред. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. К., 2008. С. 228–240; Сисин Ф. «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII століття // *Україна модерна*. 2006, № 10. С. 7–18.; Яковенко Н. *Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між XVI – кінцем XVII ст.)*. // *Міжкультурний діалог*. Т. 1: Ідентичність. К., 2009. С. 57–95; Її ж. *Народження «козако-руської вітчизни»* // Її ж. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. К., 2005. С. 430–432; Яковлева Т. «*Отечество*» в представленнях української казацької старшини кінця XVII – початку XVIII століть // www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/tairova.doc; Plokhly S. *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge, Mass., 2006. 379 p.

² Див.: Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. С. 432–441.

Аби опредметити поле для порівняльного аналізу, зроблю короткий екскурс у тексти, що передували українському проповідництву другої половини XVII ст. Так, Захарія Копистенський у передмові до Часослова, виданого друкарнею Києво-Печерської лаври 1616 р., обстоюючи відданість «народу Росского» східному обрядові, писав: «Внегда бо і молитися нам обрацаем очеса наша к Востоку, одеже о(те)чество наше Райское»¹. У «Віршах на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного...» 1622 р. православний (на той час) чернець, ректор Київської братської школи Касіян Сакович прославляв козацького гетьмана за те, що той сам «готов ойчизні служити, / за вольность її і свой живот положить», а очолюване ним Військо Запорозьке, боронячи «ойчизни і пана... / ... вольності набило / ... вірне ойчизні і кролюм служило», відтак, «оні ойчизні нашой суть обороною, / од татар поганих і турков заслоною»².

Наведені цитати далеко не вичерпують прикладів на потвердження того, що українські автори церковного кола першої половини XVII ст. уже оперували словом «отчизна» як абстракцією на позначення ціннісних, емоційно забарвлених понять із виразно позитивною моральною та соціальною оцінкою, хоч вона могла стосуватися дуже різних «реалій» (так, у першому випадку йдеться про Рай як «Отчий дім» християн, а в другому – про Річ Посполиту як політичну «батьківщину») ³. Це явище, поза сумнівом, можна трактувати як нове порівняно з превалюючим доти консервативним православним дискурсом (годі нагадати Івана Вишенського чи Єлисея

¹ Цит. за: Тітов Хв. *Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків*. К., 1924. С. 5.

² Сакович Касіян. *Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного... // Українська поезія кінця XVI – середини XVII ст.* / Упор. В. П. Колосова, В. І. Кречотень, М. М. Сулима. К., 1992. С. 220–222. Аналіз цього тексту, зокрема смислового навантаження поняття «отчизна», що багаторазово вживається тут, див.: Грабович Г. *До ідеології Ренесансу в українській літературі: «Вѣриѣ на жалосный погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного» // Його ж. До історії української літератури. Дослідження, есеї, полеміка*. К., 2003. С. 260–265.

³ Характерно, що у тодішній лексикографії абстрактного тлумачення поняття «отчизна» ще немає. Так, Памво Беринда за відповідник до слова «отчизна» подає «отчество» та «отцовство»: Беринда, Памво. *Лексіконъ славеноросскій и имень Тлъкованіе* (1627) // *Пам'ятки української мови XVII ст.* / Упор. В. Німчук. К., 1961. Дослідниця Ева Бем зауважує, що у польських словниках, укладених до початку XIX ст., терміну «ojczyzna» також не надавалося сенсу, відповідного латинському «patria», хоч у письменстві він фіксується доволі виразно. Див.: Bém E. *Termin «ojczyzna» w literaturze XVII i XVIII wieku. Refleksje o języku // Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 1989, t. 34. S. 131–157.

Плетенецького¹). У контексті ж світоглядної парадигми річпосполитської еліти доби Бароко² (де в словництві початку XVII ст. поняття «ojczyzna» уже здебільшого вживалося як відповідник латинського «patria», а ставлення до «ojczyzny» передбачало потребу любити її, захищати її свободу, дбати про її благо, не шкодувати власного життя задля її захисту від ворога³ тощо) наповнення цього слова новим змістом видається цілком умотивованим, особливо коли ми зважимо на те, що українські інтелектуали почали здобувати таку саму гуманістичну освіту, як і польські, вивчаючи античні твори та запозичуючи з них «патріотичні» ідеї, актуалізовані на місцевому матеріалі.

У передмовах, післямовах та посвятах до видань Києво-Печерської лаври, що були опубліковані між 1616–1650 рр. (крім уже згаданих, це також «Бесіди Іоанна Златоустого на послання Ап. Павла», Псалтир, «Бесіди Іоанна Златоустого на діяння Апостолів», «Лексикон славеноросскій», Часослов, «Учительне Євангеліє», Тріюдь Квітна, Трійд Постова та декілька принагідних проповідей), мені вдалося зафіксувати 32 випадки вживання слова «отчизна»: один у значенні «небесної вітчизни», три в сенсі спадкових володінь і 22 на позначення певної політичної та суспільної цінності. Крім того, трапляються такі похідні від «отчизни» словосполучення, як «отчистий град», «отчиста віра» та «отческіи жребѣи». Щоправда, в усіх випадках, де слово «отчизна» має мирське

¹ Обидва автори категорично не приймали ренесансну культуру та «чужу», «латинську» мудрість, вбачаючи в ній загрозу традиційному благочестю. Так, Єлисей Плетенецький у передмові до Літургіаріону, виданого 1620 р. друкарнею Києво-Печерської лаври, писав: «Зазорно бо єсть і не благочестиво от чужих черпати воду учений, якоже премудрость глаголет», цит. за: Тітов Хв. *Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні*. С. 29.

² Григорій Грабович відносить щойно цитовані тексти до української ренесансної літератури, див.: Грабович Г. *До ідеології Ренесансу*. С. 255–268. Утім, Ева Бем зауважує, що у польській культурі слово «ojczyzna» набуває абстрактно-ціннісного звучання тільки в барокових текстах, тоді як у ренесансних воно ще зберігає своє початкове значення – спадкової дідиної землі. Див.: Bem E. *Termin «ojczyzna»*. С. 131–157. Зважаючи на тісний зв'язок української та польської культур у першій половині XVII ст., а також на умовність поділу українських мистецьких артефактів на ренесансні та барокові, я у цьому контексті приєднуюсь до концепції польської дослідниці.

³ Докладніше про це див.: Althoen D. *Dulce pro Patria Mori – To Die for the «Nation» or the «Motherland»?* / Idem. *That Noble Quest: From True Nobility to Enlightened Society in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1550–1830* Ph. D. dissertation, University of Michigan, 2001. P. 190–197. Автор вважає, що патріотичні інтенції у польської еліти кінця XVI – початку XVII ст. щодо «ojczyzny» з'являються під впливом гуманістичної школи, насамперед творів античних риторів. Принагідно висловлюю вдячність Сергієві Багру за те, що він звернув мою увагу на низку іноземних досліджень, присвячених проблемі трактування терміна «отчизна».

значення, його вжито або в пасажах панегіричного характеру, або у зверненнях до визначних чи, принаймні, помітних адресатів (князів Костянтина і Яреми Вишневецьких та Святополків Четвертинських, Мойсея Могили, Томаша Замоїського, Федора Проскури Сущанського, Балабанів тощо). На перший погляд, це робить не вповні коректним обговорення цього терміна у творах, що вийшли з церковного середовища, особливо зважаючи на те, що вони адресувалися здебільшого світським особам і будувалися за приписами політико-літературної риторики. Проте, на мою думку, вони все ж характеризують православно-церковний інтелектуальний дискурс київського кола. За добрий доказ може служити те, що апелювання до «отчизни» як найвищої суспільної цінності зустрічаємо лише в текстах авторів «нового покоління»: Захарії Копистенського, Петра Могили, Тарасія Земки та Ігнатія Оксеновича Старушича, тоді як у працях Єлисея Плетенецького, наскільки мені вдалося прослідкувати, такого значення цьому слову не надається жодного разу.

Коли ж мова піде про територіальну чи політичну прив'язку «отчизни», то здебільшого вона асоціюється з Річчю Посполитою або Коронаю Польською, і то навіть там, де автор мав на увазі українську територію. Тільки в одному випадку можна припускати натяк на «малу» батьківщину – у фразі з проповіді Петра Могили, зверненої до Яреми Вишневецького: «Гостя з чужих земель до Отчизни Дому і Панства свого щасливе прибилого»¹. Тут вислів «отчизна дому», вірогідно, вказує на «українське» походження Вишневецьких, що набуває додаткової слушності, коли ми зважимо на мету проповіді – нагадати юному князеві про належність його предків до православної віри.

Характерно, що православні ієрархи не відчувають жодного дискомфорту, поєднуючи в похвалі служіння «отчизні» – Речі Посполитій та «матці нашій Православній церкві». Наведу лише один із багатьох можливих прикладів: у передмові, дедикованій Петром Могилою Проскурам Сущанським, наголошено, що їхній рід особливо прославився готовністю віддати життя «за Віру Християнскую і Отчизну милую»; далі підкреслено, що Проскури завжди заступалися за «матку нашу Церкву Православну», навіть коли вона перебувала під загрозою, а тому «гратулюєт и милая отчизна наша собі», що Проскури Сущанські можуть придатися «на услугу в покою милой отчизні», що їх «гонори і уряди в отчизні нашей з охотою очеківають», а король Владислав IV їхнім «зроненим працам в милой отчизнѣ... свою

¹ Проповідь Петра Могили, присвячену князю Яремі Вишневецькому, було виголошено на Хрестопоклонну Неділю 1 червня 1632 р., цит. за: Титов Хв. *Матеріали для історії книжної справи на Україні*. С. ТЛА–ТАГ.

ласку і нагороду обещує»¹. У тогочасних реаліях потреба захищати Православну церкву від знищення та потреба служити «отчизні» Речі Посполитій, у якій православ'я зазнавало утисків, вступали в очевидний конфлікт. Київських ієрархів, проте, ця суперечність не бентежила.

Важко сказати, чи в цьому випадку йшлося про безумовність понять вірності та служіння вітчизні, чи про механічно засвоєну з античних текстів ієрархію цінностей (а відтак і риторичних кліше), де першу сходинку посідала саме вірність своїй «*patria*», доповнена у християнській спільноті ще й вірністю своїй (тут Православній) Церкві. Гадаю, переважав таки античний взірець, а не усвідомлений «патріотизм», хоч певну його наявність не можна заперечувати. На це припущення настановує те, що, звертаючись до минулого, київські автори не називають батьківщину предків «отчизною»: вона отримує описові характеристики «Київські гори», «наша Київська земля», «земля наша Россійская» тощо. Наприклад, відважний предок Проскур Суцанських у киево-руські часи захищав від половців не «отчизну», а «землю Русскую», натомість його нащадок початку XVII ст. уже «мужне за Отчизну воєвал». Тільки в одному випадку (у посвяті Захарії Копистенського князям Четвертинським) термін «отчизна» вжито щодо давніших часів – Великого Князівства Литовського: «продове В(ш) К(ж) М(л) кровь за Вѣру и за Отчизну проливали ...гды ся князь Великі Литовскій Вітулт выправил был протыв Тамерлянови...»².

* * *

У старшинському політичному дискурсі другої половини XVII ст. поняття «отчизна» починає поступово ототожнюватися з територією Гетьманату, використовуючись для декларації патріотичних почуттів³. За спостереженням Франка Сисина, слово «отчизна» прикладно до української території як батьківщини вперше вжив Іван Виговський у 1652 р., що було суголосне тогочасній політичній лексиці Речі Посполитої, де «отчизною» називали

¹ Присвята Петра Могили Федору Проскурі Суцанському уміщена в «*Євангелії учительному*» 1637 р. видання, цит. за: Титов Хв. *Матеріали для історії книжної справи на Україні*. С. ТЛА–ТАВ. Про це також див.: Шевченко І. *Багатоликий світ Петра Могили* // Його ж. *Україна між Сходом і Заходом*. Львів, 2001. С. 191–192.

² Посвята Захарії Копистенського князю Стефану Святополкові Четвертинському уміщена у «Бесідах св. Іоанна Златоустого на 14 послань св. ап. Павла», опублікованих друкарнею Києво-Печерської лаври 1623 р., цит. за: Титов Хв. *Матеріали для історії книжної справи на Україні*. С. ОВ–ОГ.

³ Докладніше див.: Когут З. *Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі*. С. 228–240; Сисин Ф. «Отчизна» у політичній культурі України. С. 7–18.

державу, яка розумілася як спільний набуток шляхти, і власне така «концептуалізація терміну, передана українцям, ставила вірність до батьківщини як спільної спадщини вище за вірність будь-якому правителю чи уряду»¹.

Зважаючи на те, що тогочасне українське проповідництво та богословська морально-дидактична думка були доволі тісно пов'язані з життям, а самі церковні діячі часто ставали активними політичними дієвцями, логічно було б сподіватися, що у їхні твори теж проникали ідеї, оприявлені у світському обігові. Аби перевірити слушність такого припущення, а якщо воно правильне – отримати певне уявлення про те, які політичні реалії мали би стояти за поняттям «отчизна» у текстах київських православних ієрархів другої половини XVII ст., і передусім – чи виступало воно «джерелом патріотизму»², я проаналізувала випадки та контексти використання цього слова в тогочасних проповідях, зокрема Йоанікія Ґалятовського, Лазаря Барановича та Антонія Радивиловського, а також у трактаті Інокентія Ґізеля «*Мир з Богом чоловіку*»³. Оскільки мова піде про джерела церковного обігу, варто застерегти, що бралось до уваги не тільки секулярне тлумачення цього поняття, а і його значення у релігійному контексті. Адже, згідно з християнським віровченням, дійсна «отчизна» людини – не на землі, місці її вигнання і тимчасового пристановища, а в потойбічному житті, у поверненні до Бога-Отця і перебуванні на Його лоні. Емоційна єдність християнських мислителів із «небесною отчизною» була значно сильнішою, ніж прив'язаність до місця народження, етносу тощо, а конфесійний «патріотизм» міг замінити емоційний зв'язок із земною «отчизною» (зокрема, саме таке розуміння «отчизни» знаходимо у згаданій вище передмові Захарії Копистенського до Часослова 1616 р.).

¹ Сисин Ф. «Отчизна» у політичній культурі України. С. 8–9.

² Althoen D. *That Noble Quest: From True Nobility to Enlightened Society in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1550–1830*. P. 190; Сисин Ф. «Отчизна» у політичній культурі України. С. 9.

³ Сергій Плохій вважає, що в українських текстах поняття «отчизна» набуває конотації ранньомодерного національного патріотизму аж наприкінці XVII ст., у проповідях Теофана Прокоповича. Додам, що про необхідність «служіння вітчизні» мова йде не тільки у його проповідях, а й у вступі до курсу риторики. Разом з тим, слід звернути увагу на наявність вельми суттєвої смислової (і світоглядної) дистанції між проповідями Теофана, виголошеними перед Петром I з нагоди важливих подій, та недільними чи календарно-святковими проповідями українських служителів Церкви XVII ст. Перші належать до хвалебних чи величальних промов із переважанням світського змісту, другі є церковними творами (тут неважливо навіть, перед ким їх виголошували), що зачитувалися під час літургії та мали розкривати сенс християнських моральних настанов чи істин віри. Метою перших було прославлення, метою других – повчання. Зважаючи на це, я вирішила не включати тексти Прокоповича до нинішнього дослідження, оскільки вони належать до іншого культурного контексту.

На слово «отчизна» натрапляємо у передмовах-посвятах до збірників проповідей, у проповідях на богородичні свята чи на вшанування певних святих, у проповідях до деяких історичних подій, а також у трактаті з морального богослів'я Інокентія Гізеля. Найгустіше вживання фіксується у текстах Антонія Радивиловського (24 рази). Йоаникій Галятовський застосовує це поняття 15 разів: вісім – у передмовах/посвятах та сім – у «*Науці о зложеню казаня*» (у розділі, присвяченому складанню проповідей на погреб). Лазар Баранович у передмовах до своїх праць жодного разу не послуговується словом «отчизна», а в його проповідях виявлено тільки два випадки: один стосується «справжньої отчизни» – Царства Божого, а другий – місцевості, де людина народилася та виросла. У трактаті Інокентія Гізеля «*Мир з Богом чоловіку*» це слово було вжите вісім разів: двічі у передмові та шість разів при описі гріхів; ще один раз натрапляємо на нього у панегірику Гізеля «*Столп Цнот... Сильвестра Коссова*», що був опублікований 1658 р.

Як бачимо, частотність уживання аналізованого поняття у передмовах та посвятах є меншою порівняно з першою половиною століття, до того ж майже всі випадки, як і раніше, стосуються Речі Посполитої¹. Московія не іменується «отчизною» жодного разу: для неї зарезервовано такі політичні дефініції, як «державна» та «царство», не вживані ані стосовно Речі Посполитої (у синонімічному ряді її називають «Панством» або «Короною»), ані стосовно Гетьманату (на його позначення здебільшого вживають такі описові формули, як «Київська земля», «Київські гори», «наша київська земля» та «наша Руська земля», іноді «Князство Київське» або «наше князство Київське»).

Попередній аналіз свідчить, що, хоч випадків застосування поняття «отчизна» у перелічених текстах обмаль – всього 50², все ж можна говорити про декілька основних контекстів, у яких його вжито, а саме:

¹ Винятком є два випадки, зафіксовані у передмові Інокентія Гізеля до трактату «*Мир з Богом чоловіку*», де автор, розшифровуючи «знаменіє» царя Алексія Михайловича, пише, що зображений на ньому воїн боровся «за Чест Б(о)жію, за Ц(е)рковъ С(вя)тукъ, за Достойность и О(т)чествіе Твое(го) Ц(а)р(с)кого Величества», а сам московський цар «достойная Г(осподу) Б(о)гу, Ц(е)ркви его С(вя)той и О(т)честву Твоему во(з)давати не замедливаеши», цит. за: Гізель, Інокентій. *Мир з Богом чоловіку* // Його ж. *Вибрані твори*. У 3-х т. Т. 1, кн. 2 / Упор. Л. Довга. К.–Львів, 2009. С. 11, 14–15. Щоправда, тут ужито слово «отчество», а не «отчизна», яке могло позначати успадковану владу й територію, а не Вітчизну як «patria».

² Зрозуміло, що в цьому випадку статистика є відносною, оскільки досі не проаналізовано всього корпусу рукописних текстів, а частину рукописних проповідей просто втрачено. Наприклад, у рукописі до нас дійшла тільки одна проповідь Антонія Радивиловського з напучуванням козаків перед військовою виправою, і саме тут частотність «патріотичних» закликів є найвищою. Логічно припустити, що проповідей такого типу було значно більше, і це могло би суттєво змінити нашу статистику.

- 1) при роз'ясненні богословського постулату, за яким земне буття не є «отчизною» людини, а тільки її тимчасовим пристановищем;
- 2) на позначення місця, де людина народилася і виросла;
- 3) у складі риторичної формули «на честь», «на захист» або «на славу» «Церкви і отчизни нашої», «Отчизни і фамілії своєї» тощо.

У першому випадку «отчизну» наділено не мирським, а сакральним змістом, коли слово застосовується як синонім Царства Небесного: «а онъ на то [палцемъ оуказавши на Н(е)бо] так о(т)повѣдилъ: ото о(т)чизна»¹; «надія наша в заживанє отчизни небесної»².

У випадку позначення місця народження слово «отчизна» не передбачає широкої суспільної значущості, натомість акцентується як джерело любові та воління, прагнення повернутися в отчизну, передати вісточку отчизні, побачити бодай тїнь отчизни тощо; така «отчизна» тлумачиться як предмет особливого, природженого, безумовного схиляння.

Врешті, у пасажах похвали поняття «отчизна» набуває змісту, зближеного із латинським patria, тобто найближчим до його новітніх патріотичних значень. Любов до вітчизни тлумачиться тут як особлива чеснота³, хоч зазвичай автори не уточнюють, яку саме політичну або територіальну одиницю вони розуміють під «отчизною». З-поміж небагатьох прикладів, де зміст поняття прозорий, можна згадати передмову Йоаникія Галятовського до львівського видання «Ключа розуміння» (1659 р.), де в дедикації Афанасію Желіборському автор хвалить свого благодійника за те, що той завжди був готовий «Церкву Божу і Отчизну боронити на сеймах, на сеймиках і елекціях... і в покою, і в бою подаючи вота і сентенції мудрі Церкви Божій і отчизні пожиточні», а також гамував лиха «внутрішньої війни домової в отчизні нашої», себто Речі Посполитій⁴.

У тріаді найвищих з погляду київських ієрархів цінностей християнина (Церква, Отчизна та гідність власного роду) «отчизна» має не тільки суспільну, а й сакральну значущість: за Антонієм Радивиловським, «воинъ єсть жертва, абы, гды часъ ся окажетъ, за отчизну былъ пожертый»⁵, а Йоаникій Галятовський радить на похороні шляхетного мужа обов'язково згадати,

¹ Радивиловський Антоній. *Слово в Второкъ Свѣтлои Н(едъ)ли* // Його ж. *Огородок Марії Богородици*. К., 1676. С. 46.

² Радивиловський Антоній. *Слово второе на Воскр(есе)ніе Х(ристо)во* // Там само. С. 12.

³ Так, Йоаникій Галятовський у посвяті Анні Могилянці Потоцькій згадує про Сцеволу «валечного и отважного... горлового ку о(т)чизнѣ свой рицера Римского», від якого походить рід Могила: Галятовський, Йоаникій. *Небо новое / Галятовський Йоаникій. Ключ розуміння* / Упор. І. П. Чепіга. К., 1985. С. 245.

⁴ Галятовський Йоаникій. *Ключ розуміння*. С. 54–57.

⁵ Радивиловський Антоній. *Слово 1-е на Св. Великомученика Георгія* // Його ж. *Огородок Марії Богородици*. С. 50.

що той «застановлявся за Ц(е)рковь Б(о)жю и за о(т)чизну, великіи пра-ци... для... о(т)чизни подыймоваль»¹. Турбота про «отчизну» та її захист від ворогів тлумачиться не тільки як можливість прославити себе на землі й додати честі власному родові, а й як шанс заслужити вінець потойбічного життя. Безпека й благо вітчизни важливіші за життя окремої людини, відтак, як пише Інокентій Гізель, служіння їй та праця на її користь є обов'язковими пунктами у переліку християнських моральних чеснот, і навпаки – зрада «отчизни» належить до смертних гріхів. Коли ж якісь дії на її благо можуть обернутися переступом церковного чи світського закону, то перевагу слід надати інтересам вітчизни, тобто моральний обов'язок перед нею переважає решту моральних обов'язків. Це означає, що коли те й те неможливо узгодити, то належить обирати перше. Наприклад, воювати разом із невірними проти християн є гріхом, але користуватися послугами невірних та еретиків у оборонній війні на захист вітчизни допустимо; не повертати власникові його майно, передане на збереження, є гріхом, але коли він у цей час воює проти «отчизни» того, хто це майно тримає, то можна не віддавати, і т. ін.

У декількох випадках, зокрема у текстах Гізеля та Радивиловського, поняття «отчизна» набуває значення не тільки віртуальної цінності, й цілком матеріальної сутності. Скажімо, обидва автори звертають увагу на необхідність піклуватися про збереження територіальної цілісності отчизни, а недбалість у цій справі трактують як важкий гріх.

Найбільш артикульованого патріотичного сенсу поняттю «отчизна» надано у проповіді Антонія Радивиловського «Слово 1-ше часу війни»², зверненій до козаків, які 1677 року вирушали у Чигиринський похід. Тут це слово на 5 сторінках ужито 17 разів, причому, як видається, автор уперше в українських церковних текстах розглядає «любов до отчизни» як окрему чесноту, що зобов'язує і до захисту Церкви, і до оборони власних родин, і до порятунку вітчизни, а формули «мила отчизна ваша», «отчизна наша», «цілость отчизни нашої» вочевидь стосуються території Гетьманату.

* * *

Підсумовуючи, можна сказати, що, хоч у церковних текстах другої половини XVII ст. поняття «отчизна» поступово набуває патріотичного зву-

¹ Галятівський, Іоаникій. *Наука о зложеню казаня* // Його ж. *Ключ розуміння*. С. 221, 223.

² Радивиловський Антоній. *Слово 1-ше часу війни* // *Українська література XVII ст.* С. 137–142.

чання, ба навіть ототожнюється з українською територією, та все ж його конотації більш розмиті, ніж ті, що фіксуються у репліках світської козацької старшини. З іншого боку, привертає увагу доволі характерна деталь. Для ієрархів Київської митрополії «джерелом патріотизму» (схоже, власне в ці тривожні, сповнені політичних катаклізмів і воєн часи) почала слугувати не ефемерна політична «отчизна», а Православна церква київського родоводу, підпорядкована Константинопольському патріархові. Це прослідковується як на збільшенні кількості проповідей, присвячених київським святым, так і на розширенні репертуару святих, на чие вшанування писалися/проголошувалися проповіді. Про це ж може свідчити суттєве зростання частотності таких дефініцій, як «наші Київські гори», «наша Київська земля», «наша Руська земля», «вся наша Російська земля» тощо. Але це питання потребує окремого дослідження.